

Чистка

Антоненко-Давидович Борис Дмитрович

Якби не деякі несподівані обставини, що склались останнім часом, ніхто в київській філії видавництва "Книгоспілка" не побоювався б чистки, що мала незабаром статись. Чистка — звичайне явище кінця двадцятих років, коли-не-коли воно потрясло не тільки радянські установи, а й партійні організації, вишукуючи недобитків розтрощених класів та всякі рештки минулого, що якимось способом прослизнули між пальцями каральної десниці революції й причаїлись до слушного часу по установах, а то й пролізли в лави партії. Нема нічого дивного, що влада хотіла позбутися всякого непевного елемента. Але це не могло бентежити співробітників київської філії: тут не було колишніх поміщиків і капіталістів чи жандармів, поліцаїв або білогвардійців, усі знали одне одного, бо попали до "Книгоспілки" якщо не з дореволюційних дрібних українських видавництв, то з кооперації, проти якої радянська влада нічого не мала проти. Щоправда, не було в київській філії й комуністів: редактор місячника "Нова громада" та комірник не могли скласти партосередку, але всім відомо, що кооператори не дуже пнуться в партію, тим-то не було чогось особливого в тому, що директор філії Качеровський був безпартійний. Але два тижні тому Качеровського, так само, як і головного редактора філії Татаренка, раптом арештовано для всіх було ясно, що ніякої іншої причини, крім політичної, не було і не могло бути, але до чого тут політика? Обидва вони аполітичні, цілком лояльні радянські службовці, ні в минулому, ні поготів, тепер, ні в чому не замішані, навіть на недавньому процесі СБУ в Харкові ні їх, ні взагалі будь-кого з "Книгоспілки" не згадувалось, і раптом — ну просто як грім серед ясного неба — ці арешти!!!

Попервах здавалось, що це якесь непорозуміння, котре ось-ось з'ясується, й Качеровський з Татаренком повернуться на свої старі місця, тим більше що й досі нікого не призначено замість них і їхні обов'язки тимчасово виконують випадкові люди. Проте тиждень тому до книжкової комори видавництва прийшли якісь офіційні особи й (виду тіли кілька видань київської філії). І вилучили саме те, до ні в кого не викликало ніякого сумніву як-от читанку для молодших класів трудшколи Іваниці котру не раз видавали й перевидавали, або дуже потрібну в сільському господарстві книжку Коменданта "Розводьте кролів". Це вразило всіх чи не більше за арешт Качеровського й Татаренка, бо не можна було добрати причини, підстави, сенсу для цього вилучення. Хтось висловив здогад, чи не спричинилось до цього те, що Іваниця пройшов по процесу СБУ й був засуджений на скількись там років, а Комендант перебуває під слідством? Усе це було дуже загадкове, туманне, що таїло в собі прикрі несподіванки й у цих умовах недалеко чистка стала видаватись багатьом не просто черговою кампанією, а спеціально за планованим до київської філії заходом, від якого годі сподіватись чогось доброго.

"Дивне яке прізвище — Комендант! — подумав бухгалтер Микола Степанович Семенець, переглядаючи список вилучених книжок, щоб списати їх з балансу. — Не інакше як з вуличного прізвиська утворилось. Але що могли знайти в комендантських кролях і взагалі в кролівництві контрреволюційного?"

Про арешт Коменданта Микола Степанович не чув — він жив вузькими інтересами "Книгоспілки" та своєї сім'ї й що було поза ними, його мало обходило, але Коменданта, цього

енергійного, кремезного чолов'ягу, він знав як автора і трохи як людину. Заповзятливий, ворушливий, незважаючи на свою поважну статуру, він пішов би далеко, якби йому дати волю й простір. Ким тільки він не був і за що тільки не брався! Був представником у Києві органу ВУЦВІКу "Вісті", утворив був своє приватне видавництво "Сяйво" й видав непогано кілька цікавих книжок, нарешті захопився кролівництвом. Сам розводив на своїй київській квартирі кролів, підбивав на це інших і навіть написав книжку "Розводьте кролів", яку видала київська філія "Книгоспілки". І що в ній міг наплутати цей запопадливий, серйозний чоловік, що брався за всяке діло сумлінно й поважно? — не сходив з дива Микола Степанович, знявши в задумі окуляри й жалкуючи марно витрачених на видання книжки книгоспілчанських грошей і праці автора, котрого не рівняти до тих теперішніх молодих шмендриків, що лізуть до видавництва своїми незугарними віршами й оповіданнями.

Хоч у видавництві всі вважали, що вилучення книжок є небезпечна прелюдія до чистки, але Микола Степанович не боявся чистки. Що вона йому? Його минуле — ні блискуче, ні ганебне: син колишнього конторника поміщицького маєтку. Ні пан, ні мужик, щось посередині. Соціальний прошарок, як висловлюються на мітингах. Але таких "прошарків" по установах — хоч греблю гати. Освіта? Та майже ніякої! І тут до нього не причепляться, не спитають, яким коштом здобув її, бо дітей робітників і селян не дуже густо було в гімназіях та університетах. Церковнопарафіяльна школа, що її закінчив колись з похвалою, в рахунок не йде, а всього іншого, геть аж до тонкощів подвійної італійської бухгалтерії, дійшов самотужки, самоуком. І все ж ніхто не може сказати, що він, підтоптаний уже бухгалтер Семенець, — гірший від тих дипломованих бухгалтерів, котрі покінчали комерційні інститути. А якщо додати його обізнаність з літературою, то хай ще позмагаються з ним оті дипломовані. Ще змалку Микола Степанович полюбив книжку й був начитаний. Щоправда, читав він без певної системи — все, що попадало до рук, та все ж непогано знався на російській класиці, черпонував трохи й з перекладної літератури — і то не тільки там, скажімо, Вальтера Скотта або Мопассана, а й Гюго, Золя, Гамсуна. Навіть Шпільгагена прочитав. А що вже до української літератури, то хтозна, чи міг би з ним потягатись перший-ліпший студент-філолог, а то й теперішній молодий критик. Недарма ж бо ще за довоєнних часів Микола Степанович працював маленькому українському видавництві "Криниця". Крутився він там зрання допізна, складаючи рахунки, пакуючи книжки, часом, коли не було кому, одвозячи їх на пошту, а заробляв за це копійки. Але в нього й думки не було про якийсь більший заробіток на такому, як казали тоді, святому ділі. Головне, щоб українська книжка була дешева й широко йшла в народну гущу.

Отаким ентузіастом-безсрібником і попав Микола Степанович просто з "Криниці", ліквідованої за перших років радянської влади, до потужної "Книгоспілки", де став за бухгалтера київської філії. Так хіба ж за це можна йому закинути щось на будь-якій чистці? Хай би хоч наполовину так самовіддано працювали тепер у видавництвах, як вони колись у тій маленькій, бідній "Криці".

Микола Степанович лагідно жив і працював з людьми, йому можна було не боятись, що хтось наклепає на нього якусь вигадку під час чистки. Не любляли його тільки молоді письменники, яких наплодилось тепер так багато, що їх і не запам'ятаєш усіх. Річ у тім, що Микола Степанович, за криничанською звичкою, всіляко намагався зменшити авторський гонорар задля здешевлення української книжки. Він і досі не міг позбутись давнього погляду, що українському письменникові досить і тої слави, що його надрукували, а не те щоб розкошувати на авторському гонорарі.

Єдиний виняток серед молодих письменників він робив Валеріанові Підмогильному. Творів його Микола Степанович не читав, бо Підмогильний працював у київській філії молодшим редактором; сюди його взяв криничанин Титаренко, щоб передати комусь свій досвід і знання у видавничій справі. Чемний, розумний, хоч з обличчя видавався ще зовсім дитиною, цей

молодик, кажуть, знав навіть французьку мову й перекладав з неї на українська, але до бухгалтерії він заходив тільки одержувати платню, а не гонорар, і це якоюсь мірою сприяло його симпатії до Підмогильного: не якийсь там плужанин або гартованець, а таки справді письменник.

Якщо б хтось із тих шмаркачів, що їх Микола Степанович і за письменників не вважав, спробував би розтулити проти нього свого писка, за нього неодмінно заступилась би дирекція філії, котра високо цінила його працьовитість і точну, завжди "в ажурі" роботу. Шкода тільки, що за всяким клопотом дирекція забувала матеріально заохотити копітку роботу свого бухгалтера, тому зарплата Миколи Степановича лишалась та сама, що й за тих часів, коли нові радянські гроші, червінці, були в ціні, тоді як авторський гонорар набагато підвищився. Проте Микола Степанович не ображався: платні ставало сяк-так на скромне прожиття, а чого ж іще треба? Щоправда, теперішнє видавниче діло в "Книгоспілці" не назвеш святим (тут, на думку Миколи Степановича, видавали часом такий непотріб, що в "Криниці" нікому й на думку б не спало переводити дорогий тепер папір на таке катзна-що), однак діло було корисне, ширило освіту й культуру. До того ж Микола Степанович відповідав тільки за фінансові справи й на зміст видаваного не мав ніякого впливу — то клопіт головного редактора, директора філії та столичного харківського правління "Книгоспілки".

Що ж іще могло бути сумнівного в його біографії, яку під час чистки треба показати всім навиворіт? Військова служба. Ні в білих, ні в червоних він і близько не був, не служив навіть у царській армії через плоскостопість та велику короткозорість. Не належав ні до якої політичної партії, хіба що у сімнадцятому та вісімнадцятому ходив часом на маніфестаціях під жовто-блакитними прапорами... Але ж хіба він один там ходив, та й коли це було!

Ні, і тут нема чого турбуватись, а все інше було таке звичайне, що на ньому навряд чи могли спинитись пильні очі одружений, дітей нема, на утриманні — хвора на туберкульоз дружина й старі німечні тесть і теща. З такими анкетними даними можна спокійно йти на будь-яку сувору чистку.

Але як списувати вилучені книжки? На підставі чого вони вилучені? Чому? Для бухгалтерії потрібні точні пояснення, папірець, документ. З цим і пішов Микола Степанович до молодявого секретаря філії Кондратюка, а водночас і поінформуватися, що ж діється на світі, коли почали вилучати такі потрібні книжки.

— Шукають шкідництва... — махнув рукою Кондратюк.

— Як то, — шкідництва? — не зрозумів Микола Степанович, аж зняв з подиву свої лупати окуляри.

— А так: вважають, наприклад, що ми, видаючи, приміром, читанку Іваниці, робили не користь, а шкоду.

— Та ми ж виконували замовлення Наркомосвіти!

— Так само, як виконали замовлення Наркомзему, видавши книжку Коменданта "Розводьте кролів", — саркастично зауважив Кондратюк і додав: — А тим часом виходить, як зафіксовано в акті про вилучення, "виконували соціальне замовлення куркуля"...

— До чого тут куркуль?! — обурився Микола Степанович. — Це неправда!

— От ви й скажіть їм, що це неправда, — сумно посміхнувся секретар, знаючи наперед, що ніхто у видавництві не зважиться публічно заперечити ідеологічних висновків спеціально

створеної десь у верхах комісії, котра вилучила книжки.

А Микола Степанович зважився.

І зважився він на це в такий невідповідний час і в зовсім непідходячому для щирих розмов місці: на перших загальних зборах співробітників філії, що ними розпочиналась чистка установи! Ну просто як здитинився чоловік або впав з неба, нічого не навчившись за ці тринадцять років революції й не засвоївши досі, що далеко не все, що думаєш, можна одверто прилюдно казати... Тільки повернувшись пізно ввечері додому, Микола Степанович ніби трохи опам'ятався й став думати, чи не забіг він здуру справді занадто далеко? Життя, казав покійний батько, це як гра в ката-мишки; тут лобом стінки не проб'єш і їжака голіруч не візьмеш. Недарма казали в народі: "Не той козак, хто переміг, а той, хто викрутився", а він на цих зборах так закрутився, що голова обертом пішла.

Він довго не міг заснути й пригадував усе до найменших подробиць. Збори почались, як звичайно, словами голови комісії в справах чистки: "Дозвольте загальні збори співробітників київської філії "Книгоспілки" вважати відкритими". Цього разу Микола Степанович не подумав, як завжди, для чого це "дозвольте вважати", ніби хтось може вигукнути: "Ні, не дозволяємо"? Він, як і всі, насторожився послухати, що скаже цей голова. Сидячи, як чільний працівник видавництва, в першому ряду, Микола Степанович добре роздивився цього чорнявого чоловіка середніх літ з металево-холодними сірими очима, котрі, дивлячись на когось, підозріло прищулювались у той час, як тонкі губи починали ворухитись, ніби чоловік дожовував ще не проковтнуту їжу...

— Нам доведеться перечесати не просто установу... — тут голова сумно зітхнув, — а справжнє кубло, де причаїлась мало прихована контрреволюціям, що діяла під невинною вивіскою кооперативного видавництва...

Голова комісії одразу задав такий тон, що навіть ті дрібні службовці, котрі не бачили для себе небезпеки і йшли на чистку спокійні, стали почувати за собою якусь невловиму провину. Виходило, що на процесі СВУ пройшла тільки невелика група одвертих ворогів радянської влади, тоді як замаскована нечисть приховалась по таких закапелках, як "Книгоспілка", і коїть далі своє чорне діло...

Почувши про СВУ, Микола Степанович мимоволі згадав чийсь влучний дотеп про той судовий процес, котрий кілька місяців тому відбувся в приміщенні харківської опери: "Опера СВУ", сценарій і музика ДПУ". Він крутнувся на стільці, готовий дорікнути промовцеві: як можна закидати книгоспілчанам якесь загадкове СВУ, коли про "Книгоспілку" на суді й мови не було! Та й чи було взагалі це СВУ?.. Сам Микола Степанович дуже сумнівався в цьому. А тим часом голова чистильної комісії метав далі свої філіппіки:

— Навіть брошуру Чаянова, цього всесоюзного шкідника в сільському господарстві номер один, видали! Не полінувалися перекласти її з російської на українську мову! Проте в класових ворогів різних націй мова спільна, коли ідеться про ворожнечу до радянської влади...

— Так Чаянова ж видали з наказу ЦК! — не втерпів вигукнути з місця Микола Степанович.

Голова комісії спинився, пожував губами й перевів погляд своїх металевих очей на Миколу Степановича.

— Ви хочете щось сказати? Я дам вам слово, — і застерезливо підніс долоню, немовби Микола Степанович уже рвався на трибуну.

— Нема чого дивуватись, що київська філія "Книгоспілки" видавала таку, з дозволу сказати, продукцію, коли в ній заправляли такі зубри націоналізму, як Качеровський і Титаренко! — аж визвірився голова, кинувши гнівний погляд у бік Миколи Степановича, який з гіркотою подумав: "Боже, що він меле! Качеровський і Титаренко — зубри!.." І, вирвавши з блокнота аркушик, став нервовою від хвилювання рукою начеркувати коротенькі замітки для свого виступу.

— Не раджу вам брати слово — не оберетесь потім клопоту! — прошепотів на вухо Миколі Степановичу Кондратюк, що сидів поруч, але хіба міг мовчати Микола Степанович, почувши таку неправду про керівників філії. Тим часом голова, закінчуючи промову, як годиться, вигукнув:

— Хай живе наш любимий вождь, мудрий керівник і непохитний, вірний ленінець товариш Сталін!

Як і належало, всі присутні гучно заплескали, навіть Микола Степанович, за звичкою, кілька разів плеснув у долоні, а голова, виголосивши ще кілька трафаретних "хай живе", сів, трохи пожував губами й знову підвівся.

— Ви, здається, хотіли щось сказати? Кажіть, а ми послухаємо.

Оце "послухаємо" голова вимовив так єхидно, що інший знітився б і поспішив відмовитись від слова, але не такий був Микола Степанович. Мовчати, коли чуєш неправду, це значить підтримувати її, брехати самому, і він, схопивши свого списаного аркушика, рвучко підвівся й кинувся до кафедри, що правила за трибуну.

— Брошуру Чаянова ми видали тому, що був припис ЦК, в архіві є відповідна документація...

— Чому видано брошуру Чаянова й хто за це повинен відповідати — з'ясують слідчі органи, це не належить до нашої компетенції, — перебив Миколу Степановича голова і сердито спитав: — Ще маєте щось сказати?

Микола Степанович затнувся. Як можна казати про інші вилучені видання, коли тобі враз перебаранчають висловитись? Він знизав плечима і після хвилиної розгубленості, почувши слова голови: "Кажіть, кажіть! Ви ж просили слова", — бахнув таке, що всім здалося, ніби мають не його, як інших, чистити, а він намірився чесати чистильну комісію:

— Я хочу спитати: як можна обвинувачувати київську філію в тому, що нею керували Качеровський і Титаренко, коли керівників призначають згори, а не обирають знизу? Як можна закидати якусь ворожу діяльність Качеровському і Титаренкові, коли їх ще не суджено, коли вони тільки під слідством? Таж може статись, що вони виправдаються й їх випустять!

— Прошу не нав'язувати своїх поглядів на Качеровського й Титаренка слідству! Ближче до суті!
— знову перебив Миколу Степановича голова, і той на мить спантеличився, але почуття власної правоти повернулось до нього й надало сил. Він сказав майже ніжно:

— Качеровського й Титаренка ми всі добре знаємо, не один рік працювали з ними разом... А з Титаренком я працював ще у видавництві "Криниця"...

— От ви про це й скажете на слідстві, — підвівся голова, показуючи цим, що час для виступу першого промовця вичерпався. — Хто ще просить слова?

Але охочих більше не виявилось. Слова голови про слідство, дарма що були сказані досить

лагідно, прозвучали для всіх загрозливо. Тільки один Микола Степанович не відчув цього, навіть не звернув уваги на це підступне слово...

...Зовсім спантеличений і зніяковілий Микола Степанович поволі зійшов з кафедри й повернувся на своє місце. Він здивовано кліпав очима, не можучи збагнути, як цій несимпатичній людині, що взяла на себе місію безстороннього судді, вдалось так спритно обернути його правдивий виступ на майже комічний пшик.

Голова комісії обвів іронічним поглядом мовчазну залу й з неприхованим сарказмом сказав:

— Що ж — більше ні в кого немає бажання виступити?.. А втім, мабуть, на перший раз досить і сьогоднішнього виступу... — голова нахилився до свого блокнота на столі, — виступу бухгалтера Семенця. Він такий яскравий, такий промовистий, що важко щось і додати до нього.

Багато хто в залі одразу звернув увагу, що голова назвав Миколу Степановича не "товариш Семенець", а тільки "бухгалтер Семенець", і відчув у цьому тривожну ознаку, а те, що він став виригати далі, зрідка пожевуючи в паузах губами, було страшно слухати навіть далеким від Миколи Степановича в роботі й побуті співробітникам філії. Виходило, що бухгалтер Семенець, може, й сам того не бажаючи, розкрив сумну картину внутрішнього стану філії. Тут, мовляв, не те що окопались приховані класові вороги, а й переходять у наступ, у контратаку. Голова при цьому аж замахав у повітрі кулаками.

— Недарма казав наш любимий вождь, геніяльний прозорливець товариш Сталін, що чим більше буде в нашій країні перемагати соціалізм, тим запеклішим, скаженішим буде опір недобитків розтращених, приречених на загибель експлуататорських класів! Виступ Семенця — наочний тому доказ. Але про це будемо говорити в наступні дні, — завершив свою кінцеву промову голова, зібрав серед насиченої похоронним настроєм тиші свої папери й закрив збори.

Може, тому, що Микола Степанович не раз уже на мітингах та зборах чув ці грізні слова, чи, може, щось інше гальмувало його сприйнятливість, але на нього вони не справили такого гнітючого враження, як на інших. Проте йому не хотілось зіткнутись з членами чистильної комісії при виході, і він затримався. Рушив із зали тільки тоді, як подались до виходу задні ряди. І тільки тепер до його свідомості став доходити страшний сенс останніх фраз голови комісії. Замість того, щоб підійти й поспівчувати Миколі Степановичу, всі його товариші, всі ті співробітники, котрі ще сьогодні вдень приязно розмовляли з ним, а дехто й навіть запобігливо, шануючись перед його бухгалтерською посадою, зараз збочували від нього, як від зачумленого, й намагались швидше прослизнути повз нього. Лиш хтось позаду докірливо прошепотів:

— І навіщо було виступати? Тільки себе скомпрометувати й на нас навести підозру...

Ці слова вжалили Миколу Степановича, але він не обернувся глянути, хто їх сказав. Чи не однаково? Певно, так думають якщо не всі, то більшість. Навіть Василь Сильвестрович Мірошниченко, цей колишній криничанин, що підтримував з Миколою Степановичем близькі стосунки й вряди-годи заходив до нього додому, підійшов не одразу, а наздогнав на вулиці, коли Микола Степанович одійшов далеко від "Книгоспілки".

— Ех, друже мій, друже! — журно промовив він, оглядаючись, чи не йде хтось близько позаду. — Не треба, не треба було виступати вам, та ще так гаряче, та ще в перший день цієї проклятої чистки! Важко навіть уявити, що тепер буде...

— То що ж, Василю Сильвестровичу, — слід було мовчати, коли чуєш таку неправду про нашу

роботу, такі наклепи на Титаренка й Качеровського? Та ви ж знаєте Титаренка ще з "Криниці"!

— Знаю, але треба б якось м'якше, делікатніше, а ви одразу...

"І ти, Бруте!.." — гiрко подумав Микола Степанович і зрозумів, що підтримки у видавництві він не матиме ні від кого. Надто коли Мірошниченко сказав, зітхнувши:

— Проти сили і віл не потягне, — і поспішив прощатись: — У мене вдома ще ціла купа непрочитаної коректи. Бувайте здорові!..

...Знову й знову перебирав він у пам'яті все, що відбулось на зборах, пригадував, що мав сказати й що вдалось йому висловити, але ні в чому не вбачав ні різкості, ні неделікатності, про які мимрив дорогою Мірошниченко. Ге, неделікатність! А хіба делікатничав голова комісії, називаючи Титаренка й Качеровського зубрами націоналізму, а київську філію, цебто їх усіх, кублом контрреволюції? Хіба можна було змовчати й нічого не сказати проти, тим самим ніби стверджуючи слушність цих безпардонних обвинувачень? Ні, йому, Миколі Степановичу, вони повинні були б дякувати за його виступ, а вони...

Вони поспішали мерщій обійти його, боячись, щоб він не спинив когось із них, просто тікали від нього, тоді як елементарна чемність, звичайна людяність мала б підказати їм сказати товаришеві, що вскочив у халепу, бодай слово розради, втіхи, співчуття... Яка ганьба!

І Миколі Степановичу вперше подумалось, що він досі, власне, не знав своїх товаришів, він уявляв їх далеко кращими, ніж вони виявились сьогодні... Але хто ж вони й хто він сам, відсторонений тепер від них невидимим, але неперелазним бар'єром? Вони — радянські громадяни, а він — контрреволюціонер? Вони — проти експлуататорів, а він, виходить, — за? Брехня! Смішно про це й казати. Чи міг же він бути на боці поміщиків і тих сільських глитаїв, чи, як тепер їх називають, куркулів, од яких стільки натерпівся колись його покійний батько й він сам? Чи ж не зазнав він нужди, горя, ба навіть справжнього голодування, коли, опинившись у місті, сам, без ніякої сторонньої допомоги, пробивав собі дорогу до освіти? Чи не глузували попервах тут з його мови всякі пани та підпанки? Щоб він одстоював владу капіталістів, отих фабрикантів, що смокчуть з робітничого люду всі соки, як на селі поміщики й глитаї з батраків та малоземельних?..

З того часу, як він під впливом гоголівського "Тараса Бульби" та Шевченкового "Кобзаря" став тим, що звалось "свідомим українцем", Микола Степанович ненавидів тих п'явок народних уже хоч би за те, що вони були проти "українства". Глитаям хотілось, щоб і в них було "по-настоящему", як у російських або зросійщених чи польських поміщиків, а власники фабрик і шахт на Україні були здебільшого французи та бельгійці або такі ренегати-українці, як цукровики Терещенко й Харитоненко. Терещенко був навіть у складі петроградського Тимчасового уряду й 1917 року приїздив від нього до Києва торгуватись з Українською Центральною Радою за купецьку автономію Україні... Не мала Україна й своїх поміщиків. Чикаленко, Шемет та ще якісь два-три українофіли в рахунок не йшли, бо хіба не Чикаленко підтримував своїми грішми єдину дореволюційну щоденну українську газету "Раду" в Києві й, коли жандармерія арештовувала українського письменника й політичного діяча Винниченка, давав свої гроші під заставу, щоб випустили Винниченка, хоч знав, що то пропащі гроші, бо Винниченко втече одразу ж за кордон. А хіба вся українська література — Шевченко, Франко, Леся Українка, Нечуй-Левицький, Мирний, не кажучи вже про Грабовського, Стефаника, Тесленка, не була антипанська, антибуржуазна? Та хоч би взяти й видавництво "Криницю", що видало перед війною книжку Васильченка з його чудовою "Мужицькою арихметикою", котру й тепер, за браком у сучасній літературі чогось до свого смаку, не раз перечитував Микола Степанович, було буржуазне чи націоналістичне, як його назвав у кінцевій промові сьогодні

голова чистильної комісії?

Хіба не радів щиро Микола Степанович, коли впав царат і на київських вулицях замайорили вільно червоні прапори, а за ними й українські — жовто-блакитні? Аж сльози радості текли тоді по його немолодих уже щоках у ті незабутні дні, коли всі нараз почули себе братами й тішились та обіймали одне одного, як на Великдень!

Щоправда, дальші політичні події, якими жив разом з усіма й Микола Степанович, завернули не так, як мріялось. Усі стали вільними, рівними, а замість того, щоб між ними запанували радість і згода, почались сварки й суперечки. Гризлась Українська Центральна Рада з петроградським Тимчасовим урядом, котрий не хотів надати автономії Україні, пізніше почались непорозуміння й зіткнення Центральної Ради з більшовиками, аж дійшло, кінець кінцем, до війни. А чого, спитати б? Центральна Рада проголошувала вільну Україну, але ж і більшовики були не проти неї. Навпаки: обвинувачуючи петроградський Тимчасовий уряд в імперіалізмі, більшовицькі газети не раз закидали йому, що він продовжує колоніальну політику царату й не дає волі Фінляндії й Україні. Чого ж ще треба! І Микола Степанович з усіх російських партій щиро співчував тоді тільки більшовикам. Та ось прийшов січень вісімнадцятого року, коли, після приходу більшовицького війська, під командуванням колишнього царського полковника Муравйова, на вулицях Києва стало небезпечно говорити українською мовою, бо розлючені тижневим опором "вільного козацтва" муравйовські матроси могли просто розстріляти. Це не тільки спантеличило Миколу Степановича, а й зовсім одштовхнуло від більшовицької партії. І тоді він уперше збагнув, що далеко не все, написане в газетах, відозвах і в гаслах на прапорах, має такий же привабливий вигляд і в дійсності...

Але Центральній Раді й її універсалам він вірив. Та й як було не вірити, коли вона стояла за вільну Україну! Яка то буде вільна Україна й що вона зробить з поміщицькою землею, до якої рвуться селяни, як порядкувати і на промислових підприємствах, де робітники вимагають восьмигодинного робочого дня й робітничого контролю над виробництвом, — Микола Степанович не замислювався: то розв'яжуть українські Установчі збори, де зберуться не поміщики й капіталісти, а представники робітників, селян і всякого трудового люду.

Але діло пішло як через пень колоду перетягати: ніяких Установчих зборів не відбулось. Центральну Раду розігнали "союзники" німці, й запанував гетьман Скоропадський, котрий, наче виправдовуючи своє прізвище, скоро впав, замінений Директорією, а цю прогнали більшовики аж за кордон. Прогнали й так ствердились, що ні повстання, ні руїна, ні голод, ані тиф не могли їх спихнути.

І що найбільше дивувало Миколу Степановича, так це те, що ні до якої влади, навіть до своєї української, так не горнулися робітники й селяни, як до цієї більшовицької, котру Микола Степанович не любив і боявся. Не інакше як до цього призводила народна темрява, успадкована рід царату, й невміння демократично жити в демократичній країні. Недарма ж бо й освічені люди, інтелігенція, за поодинокими винятками, цурались, як і Микола Степанович, більшовицької партії.

Його мало тішив неп, ота нова економічна політика більшовиків, коли стало легше дихати, повідкривались приватні й кооперативні крамниці, не розганяли, як перше, базарів, — продавай і купуй, що тобі треба; зникли щодня знецінювані "метелики" й мільйони, чи, як їх звали в народі, "лимони", а замість них стали платити у видавництві червінці, тверду радянську валюту; люди стали добре їсти й пристойно одягатись. І все ж Микола Степанович не вірив більшовикам.

Та ось відбувся XII з'їзд більшовицької партії, до перебігу якого, а далі й до резолюцій став

вчитуватись у газетах і розчарований уже не раз Микола Степанович. Ще б пак: у центрі уваги з'їзду стояло національне питання!.. А які виступи, які промови, які гасла! Як викривали великодержавних шовіністів з партійним квитком українець Скрипник і росіянин Яковлев! А єврей Троцький так просто й сказав: "Пересолити в національному питанні — не біда, не досолити — ось погано!.." Голова могла піти обертом від таких слів. І одразу ж після з'їзду почалась така українізація, якої не бачила Україна ні за Центральної Ради, ні за гетьмана, ні за Директорії. В установах діловодство переходило на українську мову, українізувались школи, навіть у вищих учбових закладах переходили у викладанні на українську мову. Це тобі не дві українські гімназії на весь Київ за Центральної Ради й два українські університети на цілу Україну за гетьмана, а вся початкова, середня й вища освіта! А вже щодо книжок, журналів і газет, то Миколі Степановичу й уві сні не могло наснитися, що їх стільки видаватимуть українською мовою. Далєбі, він і сам міг би тепер вступити до більшовицької партії, в яку влились українські боротьбисти й укапісти, якби хтось запропонував йому те. Але йому не пропонували, а сам він не любив пхатись наперед, та й немолодий уже для такого діла. У всякому разі, не тільки він сам, а й усі, хто знав його, вважали Миколу Степановича тепер за абсолютно певну радянську людину й скромного трудолюбця-працівника.

Раптові арешти всіх відомих, абсолютно лояльних до радянської влади людей у справі СВУ приголомшили Миколу Степановича як гуркіт грому в ясний безхмарний день, а самий судовий процес над СВУ у Харкові вразив його до нестями. "Совість української інтелігенції", як звали академіка Єфремова, виступає в жалюгідній ролі якогось авантюрного вербувальника членів для підпільної контрреволюційної організації і сам про це свідчить на суді! Важко повірити, що це така ж правда, яка вчувалась у його статтях у "Раді" й "Новій раді", в капітальній праці, відомій кожному українському інтелігентові, "Історія українського письменства". Комуністи кажуть, що нема одної правди: в експлуататорів своя правда, в експлуатованих інша правда. Микола Степанович не може з цим погодитись, бо виходить тоді, що Єфремов усе життя своє казав експлуататорську правду, а на суді заговорив правдою експлуатованих... Чистісінька нісенітниця!..

* * *

...І ось настав останній день чистки.

...На ці останні збори прийшли всі, навіть вичищені вже працівники філії. Микола Степанович, коли його викликано й він неквапливо зійшов на кафедру, помітив і декого з сторонніх. Хто той чорнявий, схожий на Байрона, що сидить у задньому ряду поруч Підмогильного? Здається, поет Плужник? Він не друкувався в "Книгоспілці", але Підмогильний, зустрівшись якось з Миколою Степановичем на вулиці, познайомив його з своїм приятелем. Ще якісь незнайомі обличчя... Прийшли, значить, подивитись, як він буде змагатись і що з того вийде.

Микола Степанович розклав перед собою на кафедрі свої шпаргали, протер носовичком окуляри й повернувся до комісії.

— Розкажіть нам свою автобіографію, — сказав голова й попередив: — Тільки нічого не приховуйте, бо однаково ми знаємо про вас усе, — і чогось постукав по столу олівцем, хоч у залі запанувала напружена тиша. Останні слова голови збили з пантелику Миколу Степановича: якщо знаєте все, тоді навіщо питаєте? — подумав він і почав свою промову зовсім не так, як запланував у тезах.

— Родився й хрестився я в селі Рясному Харківської губернії...

Але голова перебив:

— Де ви хрестились — нас не цікавить, кажіть про головне.

— А що ж вас цікавить? — розгублено спитав Микола Степанович, відчуваючи, що йому не дадуть розповісти про той нелегкий трудовий шлях, яким бичувався він, намагаючись усе життя бути чесним і правдивим, бо саме цього й не хоче слухати голова чистильної комісії.

— Розкажіть, як ви працювали тут з Качеровським і Титаренком (ви ж самі сказали на перших зборах, що добре знаєте їх), як фінансували контрреволюційні видання, що їх протягали Качеровський і Титаренко...

— Я — фінансував? Та це ж... — Микола Степанович кинувся до своїх паперів, щоб оголосити наказ й приписи Харківського правління, але голова, пожувавши губами, в'їдливо спитав:

— А хто ж фінансував, як не ви? Хто фінансове здійснював усе, що хотіли контрреволюціонери Качеровський і Титаренко?.. Так, — повернувся до членів комісії голова: — Тут, як кажуть, зібралась компанія невелика, але дуже нечесна.

Цього не міг стерпіти Микола Степанович і, відсунувши геть свої папери, твердо сказав:

— Титаренко і Качеровський чесні радянські працівники.

— Он як? — аж посунувся наперед голова, витягаючи шию в бік Миколи Степановича.

— Чесні, а займались контрреволюцією?

— Титаренко й Качеровський — не контрреволюціонери! — мало не крикнув Микола Степанович до принишкої зали, де всі, затримавши дух, стежили за цим незвичайним двобоєм.

— Знаменито! — вигукнув голова, а Микола Степанович, не тямлячи себе, блідий, розмахував руками й кричав далі:

— Так, так, Титаренко й Качеровський не контрреволюціонери! Клянусь пам'яттю своїх батьків, вони ні в чому не винні!

— Але ж вони заарештовані, а ДПУ ніколи не помиляється, — знову вигукнув голова, але Микола Степанович, не повертаючись до нього, вже спокійно промовив до зали:

— Усі люди можуть помиляться, і саме тут сталась страшна помилка — вони не винні.

— Та хто ж ви такий, що ставите під сумнів роботу наших славних чекістів і вихваляєте спійманих на гарячому ворогів робітників і селян? — грізно підвівся з місця голова комісії.

— Я? — здивовано повернувся до нього Микола Степанович, наче ніколи не сподівався, що його можуть спитати про таке. — Я? — знизав він плечима, і раптом дивна посмішка викривила його уста. — Я — контрреволюціонер, — незворушно сказав він на подив чистильній комісії й усім, що були в залі. А далі зовсім пустився берега й, підвищуючи голос, поніс таке, що не лізло ні в які ворота: — Я був у Петлюри, був у Денікіна, Колчака, Юденича... Хто ще залишився? — засмикав він пальцями на простягнутій до зали долоні, і хтось машинально чи жартома стиха промовив у залі: "Махно..." Микола Степанович почув підказку й, істерично регочучи, закивав головою: — Так, так, Махно! І в Махна я побував!..

— Це якась маячня! — не втерпів хтось у залі.

Нарешті звільнився від мани, що напустило на нього фантастичне зізнання Миколи Степановича, й голова комісії суворо спитав: .

— Ви що — прийшли сюда дурня клеїти?! Вас питають серйозно!

— А я й відповідаю серйозно, — урвав свій регіт, від якого декому в залі стало моторошно, Микола Степанович і урочисто промовив: — Можете вважати мене за кого вам завгодно, але Титаренко й Качеровський ні в яких бандах не були, вони ні в чому не винні!

У залі пройшов шерех. Хтось напівголосно сказав: "Він збожеволів".

Голова комісії, що не тільки пильно слухав Миколу Степановича, а водночас і стежив, як реагують збори на його слова, постукав олівцем по столу й голосно проказав:

— Можливо, бухгалтер Семенець і божевільний, але він класово божевільний! — І, пожувавши губами, додав: — Я гадаю, таким не місце в радянській установі!

В залі почулись оплески. Хоч плескали голові й в інших установах на чистках, але цього разу він підозріло подивився в залу, непевний, чи оплески належать його кінцевим словам чи зухвалій поведінці бухгалтера. Щоб остаточно розвіяти сумнів, він спитав:

— Дозвольте ваші оплески вважати за одностайне схвалення?

У залі заплескали ще дужче, і задоволений голова повернувся до Миколи Степановича, але той узяв жужмом свої папери, спокійно зійшов з кафедри й, не оглядаючись ні на кого, твердою ходою подався до виходу.

"От і скінчилось усе", — промовив подумки сам до себе Микола Степанович і вперше за цей тривожний, клопітливий тиждень відчув полегкість. Більше не треба буде думати над своєю промовою на чистці, не будуть нашіптувати йому в душі два антагоністи-голоси, з яких один радить підкоритись, сказати, що за цей тиждень Микола Степанович, мовляв, усвідомив свою помилку, дійшовши висновку, що, Титаренко й Качеровський справді робили недобре діло, відхилялись від настанов партії й уряду, тоді як другий голос обурюється: це неправда, це підло, ганебно!.. Ох, яка то була мука слухати ті протилежні голоси, не знаючи, на яку ступити!.. Нарешті Микола Степанович обрав середню лінію поведінки: якомога делікатніше сказати на чистці, що, певно, голова комісії не поінформований гаразд про роботу київської філії й через те в нього склалось хибне уявлення про неї, котре Микола Степанович спростує зараз об'єктивними документами.

Йому не дали прочитати жодного з тих документів...

Та тепер усе це позаду, і від усвідомлення цього йому ставало легко, як тій породіллі на пологах, що почула перший крик народженої дитини й зрозуміла — тепер кінець усім її нестерпним мукам. Про те, що буде далі з нею й дитиною, породілля не думає — головне, більше немає болю, пологи скінчились нарешті...

Не думав зараз і Микола Степанович, що буде з ним далі. Головне, що він до кінця лишився чесним, не зганьбив себе, бодай перед самим собою, нужденною брехнею. Але йти додому, де треба буде щось сказати дружині, якось приготувати її до нового удару, йому не хотілось, і він, вийшовши з видавництва, повернув у зовсім протилежний бік.

Була тиха, місячна вереснева ніч. Літо ще не розпрощалось із землею і востаннє перед осінньою негодою дарувало їй тепло, ясні дні й це лагідне місячне сяйво. У такі ночі Микола

Степанович пригадував вірш Олеся:

О, не дивуйсь, що ніч така блакитна,
Що прийдеш ти, то знала, ніч оця, —
І через те вона така привітна,
Ясна і ніжна без кінця...

...Удома він здивовано побачив у передпокої Підмогильного з отим чорнявим, майже незнайомим йому поетом Плужником. Вони мали вже йти, не діждавшись його повороту, й були, видимо, стурбовані, але Микола Степанович зрадів їм і повів їх назад — до своєї кімнати, уникаючи зустрітись із насторожено-запитливими очима дружини. Ще б пак не зрадіти таким несподіваним гостям, коли тепер, після того, що сталося на чистці, ніхто з його співробітників не прийде до нього. Боятимуться, як боялись відвідати родини Качеровського й Титаренка. Ніде правди діти, й сам Микола Степанович за ці тижні не знайшов часу піти до Титаренкової квартири — бодай спитати, чи хтось носить йому передачі...

...Микола Степанович щиро зрадів з приходу цих молодиків: є, виходить, серед молоді такі, що не побоялись прийти до нього, штрафного тепер, затаврованого!

Він завів їх у свою маленьку кімнатку й щільно причинив за собою двері.

— Ми прийшли, — сказав, сідаючи на стільця, Підмогильний, — щоб висловити вам своє захоплення з вашої громадянської мужності, з вашого останнього слова, — і сумно подивився крізь окуляри своїми дитячими очима.

— Яка там мужність! Просто сказав, що мусив сказати, — зняковів Микола Степанович, у той же час думаючи, що такі освідчення мали б більшу вагу, якби їх сказано було прилюдно, там, на зборах. Підмогильний, наче вгадавши цю невисловлену думку, сказав:

— Мені самому хотілось виступити після вашого слова, але я нова людина у видавництві й знаю тільки художні видання нашої філії, а про брошуру Чаянова чи про Комендантову "Розводьте кролів" я не мав ніякого уявлення...

— І те правда, — погодився Микола Степанович, а Підмогильний додав:

— Тільки оце тепер, коли ми йшли із зборів, Кондратюк поінформував мене. Це справді обурливо!

— Кондратюк міг би це сказати й на зборах: він, як секретар, добре знає, чого київська філія заходила була видавати брошуру Чаянова, — сумно зауважив Микола Степанович і зітхнув: — А він мовчав...

— Мовчав, як і всі мовчали, бо бояться за себе, за свою посаду, — ворухнув плечима Підмогильний, а Плужник сперся підборіддям на кулак і жовчно промовив:

— Цей підлий страх! І коли вони заразились ним? А ці догідливі, раболіпні оплески при останніх словах голови! Фе!..

— Не інакше як і Василь Сильвестрович Мірошніченко плескав, дарма що його самого вже вичищено? — висловив здогад Микола Степанович, і Підмогильний посміхнувся, скрививши губи:

— Напевно, плескав: сподівається, що за ці оплески, може, його відновлять на роботі...

— Як я ненавиджу цих гнилих добродіїв з козацькими вусами й заячою душею! — нервово метнувся на стільці Плужник, і Микола Степанович перевів на нього погляд просвітлених очей.

— Але перейдемо до практичного, — зітхнув Підмогильний, — що ви думаєте робити далі?

— Поки що нічого не придумав, — знизав плечима Микола Степанович.

— Вас, безперечно, не відновлять на роботі — куди б ви не писали, де б не скаржились...

— Я й не збираюсь нікуди писати, — здивувався Микола Степанович від такого припущення.

— Перший час вам буде скрутно, а тому ми з Євгеном дещо принесли вам... — Підмогильний дістав з бічної кишені пачку паперових грошей і додав: — Незабаром я одержу гонорар за "Місто", Євген — за "Ранню осінь" — тоді підкинемо ще.

— Що ви! Що ви! — підхопився з місця Микола Степанович, одсуваючи від себе гроші. — Ні в якому разі! Не треба!..

— Ні, треба! — категорично сказав Підмогильний, знову сунучи до Миколи Степановича гроші. — Треба реально дивитись на речі: може бути не тільки звільнення з роботи, а й усякі інші оргвисновки.

— Які оргвисновки? — не зрозумів спочатку Микола Степанович, а потім догадався: — Те, що з Титаренком і Качеровським?

— Може бути й це... Тепер такий час настає, — тихо промовив Підмогильний і раптом спитав: — Ви теорію циклічності Шпенглера знаєте?

— Ні, — відповів Микола Степанович, мимоволі дивуючись, коли цей майже ще юнак устиг стільки прочитати.

— Так от: ми вступаємо тепер у чорний цикл. Усе може статись... — сумно закінчив Підмогильний.

У кімнаті на якусь мить стало тихо. І раптом Микола Степанович дивно посміхнувся:

— А що, власне, я втрачаю, коли мене посадять?

— Волю, — коротко відповів Підмогильний, уважно дивлячись на обличчя Миколи Степановича.

— Волю... — іронічно повторив Микола Степанович і важко зітхнув. — А що то була за воля? Ми ледве-ледве зводили кінці з кінцями. А дружині треба молоко, жири... Я не пам'ятаю, коли я був у театрі, ми навіть до кіно не ходимо з ощадності. Я не маю змоги купувати книжки, передплачувати журнали. Передплачую тільки газету "Вісті" та й то для того, щоб не прискіпувались, що я ігнорую радянську пресу... Колись я шкодував, що немає дітей, а тепер думаю, як добре, що їх нема. Ну що б я робив з ними, чим би їх годував, коли життя дорожчає, а зарплата та сама?.. Я працюю як віл, а не можу дозволити собі з'їсти те, чого мені хочеться, й без кінця обдурюю свій шлунок чаєм, цебто підсолодженою водою... А дружина? Її треба б одвезти в Крим, у туберкульозний санаторій, а я не можу це зробити й почуваю себе винним перед нею, що в мене така зарплата... Так що ж я втрачаю, коли мене посадять і зашлють кудись у Соловки? Навпаки, там я принаймні звільнюсь від відповідальності за свою родину, бо вже я не розпоряджаюсь сам собою...

Лице Плужника, теж хворого на туберкульоз легенів, потьмарилося, він ще більше підпер кулаком щоку й і широко розплющеними чорними очима дивився на старого бухгалтера. Підмогильний журно опустив долу очі й мовчав.

Микола Степанович раптом стрепенувся. Глянув на причинені двері, присунувся до Підмогильного й, лукаво усміхаючись, таємниче зашепотів:

— Я думаю ці дні, що мене можуть заарештувати, і ось, скажу вам по секрету: потай від дружини я купив собі, вчора півкіла сала. Добрячого сала, такого, як колись у селян було! Я сховав його тут, у шухляді, а ключ ношу з собою. Коли мене заберуть, я візьму його з собою і щодня їстиму в тюрмі по шматочку. Щодня! Не то що тепер, бо тоді я вже ні за що не відповідатиму... Тільки жаль мені моєї Марусеньки...

Він закрив рукою лице й важко зітхнув. З глибоким болем у нього вирвалось разом із віддихом:

— Ох, як мені її жаль!..

Підмогильний і Плужник мовчки потиснули йому руку й пішли.

На вулиці Підмогильний задумливо сказав:

— Мені здається, Євгене, що за останні дні старий справді трохи одбіг нормального глузду.

— Дуже характерна сцена: ця загадкова усмішка, цей дивний шепіт і, головне, сало під замком... Страшне! — І Плужник здригнувся від внутрішнього холоду.

Не розмовляючи більше, але думаючи про одне, вони йшли осяяними пізнім місяцем тихими вулицями заснулого Києва.

Постійна адреса: http://ukrlit.org/antonenko_davydovych_borys_dmytrovych/chystka